

שיתוף פעולה של קבוצת חיעוט עם קבוצת הרוב: חשיפה לתקשורת כמקדמת מעורבות של חרדים במאמץ המלחמתי

יצחק טרכטינגוט ותהילה גאדו*

תקציר

אל מול ההתגייסות הרבה מצד חלקים מגוונים של החברה בישראל במלחמת חרבות ברזל, התגייסותה של הקהילה החרדית למאמץ המלחמתי הייתה מועטה. אף שבשנים האחרונות הקהילה החרדית עוברת שינויים המובילים להתקרבות של חלקים ממנה לחברה הכללית, מרביתה עדיין דוגלת בהיבדלות והסתגרות. המאמר מתמקד בפרמטר של חשיפה לתקשורת כללית כגורם הסודק את חומות ההיבדלות שבין קבוצת מיעוט לקבוצת הרוב בזמן המלחמה, ומוביל להיכרות, מעורבות ושיתוף פעולה ביניהן. הקהילה החרדית משמשת בו כמקרה בוחן. נבדקה ההשערה שחרדים החשופים לתקשורת כללית נטלו חלק פעיל בחזית ובעורף יותר מחרדים שאינם חשופים אליה. ואכן, ניתוח התגובות לסקר מקוון, שעליו השיבו 402 חרדים, אישש זאת. החשיפה הגבוהה ביותר לתקשורת כללית נמצאה אצל חרדים שהתגייסו לחזית, פחות ממנה אצל הנרתמים בעורף, ופחות מזה אצל מי שהתנדבו למען אזרחים שנפגעו מהמלחמה. ניתוח הממצאים לאור תאוריית המגע הוביל לטענה כי החשיפה לתקשורת הכללית פותחת בפני חברי קבוצת המיעוט צוהר להווייה של קבוצת הרוב, ועשויה לסדוק את חומת ההיבדלות ואת תודעת המיעוט, ואף ליצור תחושת שייכות לקבוצת הרוב ולהגביר מחויבות אליה ושיתוף פעולה עימה. החשיפה לקבוצת הרוב דרך התקשורת, כמרחב שאינו מאיים, מסייעת להפחית מהחרדה מפני היטמעות הקיימת בתודעת המיעוט.

* ד"ר יצחק טרכטינגוט, המחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים; המגמה לחינוך יהודי, המכללה האקדמית הרצוג (terach8@gmail.com).
תהילה גאדו, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים; החוג לחינוך וחברה, הקריה האקדמית אונו; המכון הישראלי לדמוקרטיה (tehilagado@gmail.com).

רקע: הקהילה החרדית – היבדלות וסדיקתה

מתקפת חמאס בשבעה באוקטובר 2023 ומלחמת חרבות ברזל שפרצה בעקבותיהם, מצאו את מדינת ישראל שסועה ומפולגת חברתית. פערים עמוקים בין ימין לשמאל, בין דתיים לחילוניים ובין פריפריה למרכז הגיעו לכדי שבר חברתי. כעס ושנאה הדדיים שלטו ברחובות, ונראה היה שזהו קרע שלא יתאחה, וכי החברה הישראלית נמצאת על סף התפרקות. על אף כל זאת, מאז תחילתה של מתקפת חמאס נראו בישראל גילויים רבים של אחדות. אזרחים חזרו ארצה מקצוות תבל כדי להצטרף ללחימה ולהגן על המדינה, אנשי שמאל תל אביבים נלחמו כתף אל כתף לצד מתנחלים ובני ישיבות, ואזרחים הרעיפו ציוד ומזון על החיילים, משפחות ההרוגים, המפונים והמגויסים.

בתוך כל זאת בלטה הקהילה החרדית בכללותה בהיבדלותה היחסית מההתרחשויות שטלטלו את המדינה. היא נעדרה הן משיח הפילוג והמחאה ברחובות לפני שבעה באוקטובר – אף שנציגיה הם חלק חשוב מן הממשלה, ואף שגיוס חרדים לצבא היה אחד הנושאים המרכזיים במחאה הנרחבת נגד הרפורמה המשפטית – והן מהשתתפות פעילה במלחמה. עם זאת, אלפי חרדים חשו במהלך תקופת המלחמה ערבות הדדית ומכוחה ביקשו להירתם למאמצים בחזית ובעורף. הם הקימו חמ"לים שסייעו במגוון תחומים, ורבים מהם אף שהו מדי יום בבסיסי צה"ל וסיפקו מזון, בגדים וצרכים אחרים ללוחמים. פעילויות אלו היו יוזמות של יחידים או חלק מהתארגנויות מקומיות, ללא תמיכתה או הסכמתה של ההנהגה הרבנית.¹ הרוב החרדי ומנהיגיו העדיפו להשקיע מאמץ למען הלחימה ברובד המטפיזי – בתוך אוהלי התורה ובתפילות, ואווירת המלחמה ששלטה ברחוב הישראלי, גם הרחק משדה הקרב, לא הורגשה כמעט בתוך הריכוזים החרדיים.

בעוד קבוצות מיעוט מסוימות שומרות על ייחודיותן, ובד בבד נוכחות בחברה הכללית ומשתתפות באופן פעיל בתחומים שונים במרקם החיים של הקולקטיב, הרי הקהילה החרדית מעדיפה להיבדל ולקיים אינטראקציה מינימלית עם החברה הכללית. דבר זה אינו מפתיע, שכן אחד מערכי היסוד של קהילה זו הוא שמירה על היבדלות, שממנה נובעת חרדה מהיטמעות (בראון, 2017; פרידמן, 1991). הפרט בחברה החרדית עשוי לתמוך בהתנהגות בדלנית ולהסתייג ממגע עם בני קבוצת הרוב, גם כאשר הדבר נוגד לכאורה את האינטרסים שלו ושל הקבוצה. זאת מכיוון שבני קבוצת המיעוט חשים כי לקבוצתם יש מאפיינים נעלים וייחודיים, וכי יוכלו לשמור על מאפיינים אלו רק כל עוד הקבוצה תשמור על מעמד של מיעוט מצומצם ונרדף (טרקטינגוט, 2021; סיון, 1991). מעבר לכך, ניתן להסביר את היבדלותה של הקהילה החרדית באמצעות תאוריית הזהות החברתית (Tajfel & Turner, 1979). לפי תאוריה זו, בני אדם מסווגים

את עצמם ואת זולתם בקטגוריות חברתיות ויוצרים לעצמם זהות חברתית באמצעות השתייכות לקבוצה. הפרטים בכל קבוצה, ובעיקר בקבוצות מיעוט, נוטים להאדיר את קבוצתם כדי לחזק את הזהות הקבוצתית. ואכן, מלבד האופן שבו חרדים מחזקים את זהותם העצמית באמצעות ההשתייכות לקבוצה, הם תופסים את החברה הכללית כגורם שלילי, שהיבדלות ממנו תשמור על הקהילה, אורח חייה והאתוס הדתי-רוחני שבו היא דוגלת.

בו בזמן, בעשורים האחרונים מתרחשים תהליכים של סדיקת חומות ההיבדלות, וחלקים מהחברה החרדית מנסים להשתלב בחברה הישראלית בכמה תחומי חיים. שינויים אלו ניכרים למשל בשוק העבודה (גורדון, 2022), באקדמיה (מלאך, 2014), בדפוסים תרבות ופנאי, במגורים בשכונות מעורבות (כהנר, 2020), במעמדן של נשים (Suzin et al, 2023; Zion-Waldoks, 2023) ועוד (לסקירה עדכנית ראו: כהנר ומלאך, 2023). אם כן, במידת מה חרדים הולכים ומשתלבים במרקם החיים הישראלי (בראון, 2021; כהנר, 2020), **וסדקים נפערים בחומת ההפרדה שבנתה הקהילה מול העולם שמחוצה לה** (Zalberg Block, 2023). למרות זאת, במרבית תחומי החיים עדיין מתאמצים חלקים נרחבים מהחברה החרדית לשמור על עקרונות החרדיות, ובהם עקרון ההיבדלות.

על פי תאוריית המגע (Allport, 1954), מגע בין בני קבוצות המצויות בקונפליקט עשוי להפחית את המתח ביניהן בתנאים מסוימים, הכוללים מגע עקיף אך תכוף, ממושך ולא חד-פעמי (Hewstone & Swart, 2011); וכן קיומה של מטרה משותפת לשתי הקבוצות, תוך תלות הדדית בהשגת המטרה (Pettigrew & Tropp, 2000). גם הגדלת הידע על הקבוצה האחרת, בעקבות המגע, מפחיתה חרדה, מעוררת אמפתיה ומאפשרת להבין את נקודת מבטה. ישנם שלושה גורמים מרכזיים בעת קיום מגע בין-קבוצתי המובילים להפחתת דעות קדומות כלפי קבוצות אחרות: ידע על הקבוצה האחרת, הפחתת חרדה מוקדמת מפניה, ואמפתיה לנקודת המבט האחרת (Tropp, 2015). בהקשר של מקרה הבוחן שלנו, למרות השינויים המתרחשים בשולי הקהילה החרדית ומובילים להגדלת המגע של בני הקהילה עם החברה הכללית, כמו העלייה בחשיפה לתרבות הישראלית דרך מוקדי חיים כמו תעסוקה ודרך צריכת תקשורת כללית - רוב החרדים עדיין חשופים במידה מצומצמת בלבד להוויה הישראלית, וכ-71 אחוזים מהם קוראים אך ורק עיתונות חרדית (כהנר, 2020). כלומר, יש להם ידע דל על אודות קבוצות אחרות בחברה הישראלית. אין די גורמים מפחיתי חרדה, או כאלו שיעודדו מבט אמפתי על קבוצות אחרות, ואין מתווכים בין-קבוצתיים - בהקשר הנוכחי, חשיפה לתקשורת הכללית. ניתן לשער כי חשיפה לתקשורת הכללית עשויה

לשמש מעין תחליף למתווכים אלו ולאפשר מגע ושיתוף פעולה בין הקהילה החרדית לחברה הישראלית במטרות לאומיות.

הקהילה החרדית, שאותה הגדיר סיון (1991) "תרבות מובלעת", היא מקרה בוחר לקבוצת מיעוט בעלת תודעת מיעוט (Minority awareness) (טרכטינגוט, 2021). קהילות מסוג זה מפתחות תפיסה עצמית שלפיה דרכן היא המוסרית והנכונה ביותר, ויחסן לקבוצות אחרות הוא הטוב ביותר (רובניץ, 2019). החרדים מנסים לשמור על קבוצתם נבדלת, תוך איזאליזציה של אורח חייהם מחד גיסא, ושלילת כל מגע או קשר עם אחרים מאידך גיסא. ניתן להניח כי הם נוהגים כך בשל החרדה מאיבוד זהותם והחשש מהיטמעות בחברה הכללית (Inbari, 2016). תפיסה זו עלולה להניא אותם מליטול חלק במשימות המוטלות על החברה הכללית, אף אם הן נוגעות גם להם. לכן אנו משערים כי אלו שלא נחשפים להוויה הישראלית הכללית בצומתי חיים שונים, ובין השאר אינם חשופים לתקשורת הכללית, יימנעו מלהשתתף בפעילויות הקשורות למלחמה, אם בחזית ואם בעורף.

כאמור, בעשורים האחרונים הקהילה החרדית עוברת תמורות, ובשוליה מתפתח יחס פחות שלילי ויותר גמיש כלפי החברה הישראלית. כחלק מתמורות אלה ניכרת עלייה בצריכת תקשורת כללית בקרב חרדים, כלומר צריכה של מידע ישיר שלא עבר עיבוד בכלי התקשורת החרדיים (כהנר, 2020). חשיפה לתקשורת הכללית היא אחד הסממנים לסדיקת חומות ההיבדלות שבין קבוצת המיעוט לקבוצת הרוב, וברמת הפרט היא מובילה להיכרות ולהתקרבות, ומכאן למעורבות בקבוצת הרוב ושיתוף פעולה עימה. לעומת זאת, חשיפה לתקשורת פנים-קהילתית, המושפעת מהנרטיבים והלך הרוח הרווחים בקהילה, משמרת מעורבות קלושה עם הקולקטיב ומובילה לחיזוק מגמות של היבדלות. זוהי השערה שנבקש לבסס במאמר זה, באמצעות בדיקת התנהלותם של פרטים בקהילה החרדית במלחמת חרבות ברזל כמקרה בוחר. לאור זאת שאלת המחקר היא: **האם חרדים החשופים לתקשורת הכללית נטלו חלק פעיל בפעולות המלחמה, אם בחזית ואם בעורף, יותר מחרדים שאינם חשופים אליה?**

המחקר

כאמור, מלחמת חרבות ברזל, שפרצה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר, מאפשרת לנו לבחון את פעילותם של חרדים בימי מלחמה ואת השתתפותם במאמץ המלחמתי לאור רמת החשיפה שלהם לתקשורת הכללית. כדי ללמוד על הנושא בזמן אמת, הפצנו סקר מקוון ברשתות חברתיות חרדיות במהלך השבוע השלישי של המלחמה (22-31 באוקטובר 2023), בו הסתיים שלב הטיהור של שטח ישראל ממחבלים

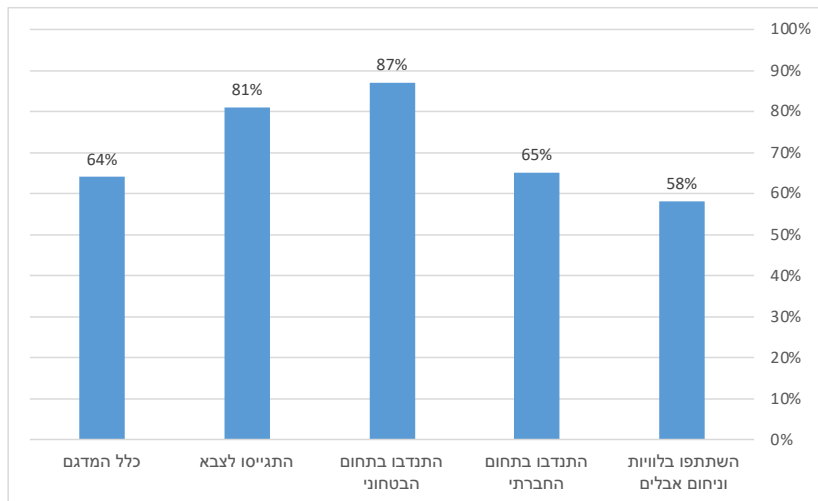
והתבצעה פעילות קרקעית של צה"ל בצפון רצועת עזה. הסקר בחן התנהלות בזמן המלחמה בתחומי חיים שונים, וכן אורחות חיים ועמדות כלפי שינויים המתרחשים בקהילה החרדית. הסקר הופץ בין משתתפים פוטנציאליים בשיטת "כדור שלג" (Snow bowling), וכך נוצר מדגם נוחות, ולא בהכרח מדגם המייצג את כלל פלגיה של האוכלוסייה החרדית. למשיבים הובהר בטרם ענו על השאלון כי הם משתתפים במחקר מרצונם החופשי ואינם מחויבים לעשות זאת, והם ציינו בראש הטופס כי הם מסכימים להשתתף במחקר. יש לציין גם שהסקר נערך בתחילת המלחמה, ועל כן העמדות שביטאו משתתפי הסקר אינן משקפות בהכרח את עמדותיהם לאורך המלחמה על כלל מאורעותיה, ובהם התפתחויות בזירה החברתית בישראל וכן התפתחויות בתוך הקהילה החרדית, כמו גל שולי בהיקפו של התגייסות לצבא.

בסקר השתתפו 402 משיבים - 45% נשים ו-55% גברים, בטווח הגילים 18-77, כאשר הגיל הממוצע עמד על 31.6. הם השתייכו לזרמים שונים בקהילה החרדית: כמחציתם ליטאים, כ-22% חסידים, כ-17% מזרחים, והשאר השתייכו לפלגים קטנים אחרים. כ-64% מהמשתתפים מתגוררים באזורים חרדיים, והשאר באזורים מעורבים. כ-63% מהם הגדירו את עצמם "חרדים קלאסיים" וכ-27.5% הגדירו את עצמם חרדים מודרניים.

עבור מאמר זה ניתחנו את התשובות לשאלות שעסקו בחשיפה לתקשורת לא חרדית ("עד כמה מקפידים במשפחתך לא להיחשף לתקשורת שאינה חרדית?" =1 כלל לא; =5 במידה רבה מאוד), ובפעילויות השונות של המשתתפים בזמן המלחמה ("מאז תחילת המלחמה, האם ובאיזו מידה עסקת בעיסוקים הבאים? התנדבות בתחום חברתי [הסעות / אריזות / סיוע במפעלים וכד'] | התנדבות לסייע לאנשים במסגרת המקצוע שלך | השתתפות בלוויות וניחום משפחות הרוגי המלחמה | התגייסות לצבא | התנדבות בתחום הביטחוני" =1 כלל לא; =5 במידה רבה מאוד). ניתוח ממצאי הסקר הראה כי במהלך השבועות הראשונים למלחמה, כ-41% מהמשתתפים התנדבו לפעילות חברתית הקשורה למלחמה (52% מתוכם גברים ו-48% נשים); כ-29% השתתפו בלוויות של הרוגי המלחמה או ביקרו בבתי משפחות אבלות (54% גברים ו-46% נשים); וכ-24% עסקו בפעילות ביטחונית או צבאית (86% מתוכם גברים ו-14% נשים); 14.8% התגייסו לצבא, ו-9.2% עסקו בפעילות ביטחונית תומכת לחימה, בעיקר במסגרת ארגוני ההצלה.²

מבין כלל המשיבים, כ-64% אינם מקפידים שלא להיחשף לתקשורת שאינה חרדית, כלומר צורכים גם תקשורת כללית (כ-59% גברים וכ-41% נשים). אולם, שיעור זה משתנה כאשר המדגם מפולח לפי השתתפות במאמץ המלחמתי, כפי שניתן לראות

בתרשים שלהלן, כ־81% מבין החרדים שהתגייסו לשירות צבאי נחשפים לתקשורת לא חרדית. בקרב החרדים שהתנדבו לפעילות בתחום הביטחוני האחוז גבוה אף יותר, ועומד על כ־87%. לעומת זאת, בקרב החרדים שהתנדבו בראשית המלחמה לסייע בתחום החברתי האחוז נמוך יותר (כ־65%), ושיעורם בקרב מי שהשתתפו בלוויית וניחומי אבלים הוא כ־58% בלבד.

תרשים 1. אחוז החשופים לתקשורת שאינה חרדית בקרב החרדים שנרתמו לחאמץ הלחימה והעורף

חשוב לציין ש־45% השיבו בחיוב לשאלה האם חרדים צריכים להתגייס לצבא או להתנדב בחזית, ומבין אלה 82% העידו כי הם אינם מקפידים שלא להיחשף לתקשורת שאינה חרדית. כלומר, נראה שבאופן כללי העמדה התאורטית כלפי התנדבות והתגייסות היא חיובית יותר מאשר ביטוייה בפועל. אך גם בהקשר זה, אלו שאינם צורכים רק תקשורת חרדית אלא חשופים גם לתקשורת הכללית, נטו לעמדה חיובית יותר כלפי התנדבות והתגייסות.

דיון: חשיפה לתקשורת ומעורבות פעילה של קבוצת מיטש בקבוצת הרוב

מהממצאים עולה כי המשתתפים החשופים לאמצעי תקשורת כלליים, ולא רק לתקשורת חרדית, נטו ליטול חלק פעיל במלחמה יותר מאלו המקפידים שלא להיחשף לתקשורת שאינה חרדית. יותר מ־80% מהחרדים שהתגייסו לשירות ביטחוני או צבאי העידו כי הם חשופים לתקשורת הכללית, בעוד בקרב חרדים שהתגייסו לפעילות

חברתית בעורף שיעורי החשיפה לתקשורת הכללית נמוכים יותר, ועומדים על 65% בלבד. בקרב החרדים שהשתתפו בלוויות וניחומי אבלים שיעורם אף נמוך מ-60%. בעקבות הממצאים הללו ניתן לטעון כי החשיפה לתקשורת הכללית פותחת בפני החרדי צוהר להוויה הישראלית, מגבירה את תחושת שייכותו לחברה הישראלית ומגדילה את מעורבותו בזירה הלאומית. מעבר לכך נוכל לטעון כי חשיפה זו מפחיתה את החרדה מהיטמעות שנובעת מעקרונות החרדיות (בראון, 2017; פרידמן, 1991), ובכך פותחת בפניו את האפשרות לראות את עצמו כחלק מן ההוויה הישראלית ולממש את שייכותו אליה באמצעות התנדבות והתגייסות פעילה לצבא או לשירות ביטחוני. לעומת זאת, חרדים שאינם חשופים לתקשורת הכללית ייטו להמשיך ולחשוש מפני היטמעות בקרב החברה הישראלית, לנקוט בהיבדלות ממנה, וממילא להימנע מהשתתפות פעילה באתגריה ומלחמותיה.

ככלל, כפי שהראינו, שיעור החרדים שציינו כי הם חשופים לתקשורת הכללית במדגם זה (כ-64%) גבוה מהשיעור שנמצא במחקרים שנערכו בעיתות שלום (כהנר, 2020; שטרן ואח', 2022). נראה כי אלמנט ההפתעה של מתקפת חמאס והחשש הגדול מפני האויב המשותף, הובילו בעת עריכת הסקר לצריכת תקשורת כללית, ובעקבותיה למעורבות עם הקולקטיב הישראלי ולהתגייסות גדולה יותר של חרדים לאתגרי החברה הישראלית הכללית במלחמה. נראה כי יש קשר בין האחוז הגבוה של החרדים שדיווחו כי הם חשופים לתקשורת הכללית ובין האחוז הגבוה יחסית (45%) של אלה שהביעו תמיכה בגיוס חרדים לצבא או בשירות בחזית, עמדות שאינן מקובלות בחברה החרדית בדרך כלל, ואינן תואמות את ערכיה המוצהרים. אם כן, נראה כי החשיפה לתקשורת הכללית משפיעה לא רק על התנהגויות של חרדים בפועל, אלא אף גורמת לעמדותיהם כלפי השתתפות פעילה במאמץ המלחמתי להיות חיוביות יותר. כאמור, מסקנה זו הוסקה בתקופת מלחמה, ומחקר עתידי יוכל לבחון האם היא תקפה במידה דומה בזמני שגרה. כמו כן, ראוי שמחקר עתידי רחב ומקיף בנושא זה יבדוק גורמים נוספים שעשויים להשפיע על צריכת תקשורת כללית בקרב חרדים, כגון אורח החיים של הפרט ודפוסי התעסוקה ותרבות הפנאי שלו.

בהקשר זה, נראה כי אפשר לנתח את מקרה הבוחן שלנו לפי עקרונותיה של תאוריית המגע. חשיפה לחברה הישראלית הכללית דרך התקשורת עשויה לסדוק את חומת ההיבדלות ואת תודעת המיעוט ולקרב חרדים לחברה הכללית. החשיפה של החרדים לחברה הכללית דרך התקשורת אינה דומה לחשיפה המתרחשת במרחב הציבורי, שבו החשיפה נעשית ללא הפחתת החרדה, היכרות קרובה והגברת האמפתיה, ולעיתים קרובות הדבר גורם דווקא להגברת העוינות וחיזוק ההתבדלות (Tropp, 2015). לעומת זאת, חשיפה בלתי אמצעית דרך התקשורת, במרחב שאינו מאיים, לדעות,

למחשבות ולנקודת המבט של בני קבוצות אחרות, עשויה לגרום לשינוי בתפיסה כלפי החברה הכללית. החרדי הנחשף לחברה הכללית דרך התקשורת מגלה פנים שונות שלה ומפתח אמפתיה וקרבה אליה ואל צרכיה. החשיפה למידע בלתי מסונן הנוגע לאתגרים הכלליים של המדינה, הן דרך התקשורת הכללית והן דרך ממשקים בתחומי חיים אחרים, כמו עבודה במרחב משותף, עשויה לסדוק את דבקתו בתודעת המיעוט ובהתבדלות ולסייע לו להתחבר לקולקטיב הישראלי ולחוש כחלק ממנו. ייתכן שבימינו, כאשר התקשורת נצרכת דרך כלים טכנולוגיים שנגישותם הולכת וגדלה, תתאפשר קרבה רבה יותר בין הקהילה החרדית לחברה הישראלית הכללית.

הערות

- 1 דוגמה יוצאת דופן היא פעילותה של רשת אחות תורה, בראשות הרב דוד לייבל, שהקימה מערך התנדבותי. אולם במאמר זה לא נתייחס ללייבל ולמנהיגותו, היות שהוא משקף זרם ייחודי של מנהיגות חרדית חדשה (להרחבה ראו גאדו, 2023).
- 2 המשיבים שציינו "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד", נחשבו כמי שביצעו את הפעולה. כל השאר נחשבו כמי שלא ביצעו את הפעולה.

רשימת המקורות

- בראון, ב' (2017). מדריך לחברה החרדית. עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון, ב' (2021). חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גאדו, ת' (2023). מנהיגות חדשה לחרדיות חדשה: שעת הכושר של החרדיות המודרנית. דעות, 106(ב), 20-26. <https://toravoda.org.il>
- גורדון, ג' (2022). מגמות דמוגרפיות והשתלבות בתעסוקה: מבט על המגזר החרדי. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טרכטינגוט, י' (2021). "תודעת מיעוט" בהקשר של קונפליקט בין זהויות: המקרה של חרדים בישראל [עבודה לשם קבלת תואר דוקטור]. האוניברסיטה העברית.
- כהנר, ל' (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' ומלאך, ג' (2023). שנתון החברה החרדית בישראל 2023. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך, ג' (2014). על טהרת התואר: לימודים אקדמיים במגזר החרדי. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- סיון, ע' (1991). תרבות המובלעת. אלפיים, 4, 45-98.
- פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שטרן, י', יפה, נ', מלאך, ג' ומלחי, א' (2022). יהודית, חרדית ודמוקרטית: מדינת ישראל והדמוקרטיה בעיניים חרדיות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רובניץ, ח' (2019). האם אנחנו חברה מוסרית? צריך עיון: חשיבה והגות חרדית. <https://iyun.org.il/sedersheni/haredim-and-moral>
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Perseus Books.
- Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology bulletin*, 17(5), 475-482. <https://doi.org/10.1177/0146167291175001>
- Hewstone, M., & Swart, H. (2011). Fifty□odd years of inter□group contact: From hypothesis to integrated theory. *British Journal of Social Psychology*, 50(3), 374-386. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2011.02047.x>
- Inbary, M. (2016). *Jewish radical Ultra-Orthodoxy confronts modernity, Zionism and women's equality*. Cambridge University Press.
- Nitsun, M. (2014). *The anti-group: Destructive forces in the group and their creative potential*. Routledge.

- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2000). Does intergroup contact reduce prejudice: Recent meta-analytic findings. In S. Oskamp (Ed.), *The Claremont symposium on applied social psychology: Reducing prejudice and discrimination*, pp. 93–114. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Suzin, A., Banai, A., & Cahaner, L. (2023). Ultra-Orthodox women's reaction to the "society of learners" model as a motive among Israel's Ultra-Orthodox feminists. *Israel Studies*, 28(3), 169–191.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Brooks.
- Tropp, L. R. (2015). Dismantling an ethos of conflict: Strategies for improving intergroup relations. In E. Halperin & K. Sharvit (Eds.), *The social psychology of intractable conflicts: Celebrating the legacy of Daniel Bar-Tal, Volume I* (pp. 159–171). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-17861-5_12
- Zalberg Block, S. (2023). 'I wanted to choose for myself': Changing marriage patterns in the Ultra-Orthodox society in Israel. In P. Berta (Ed.), *Arranged marriage: The politics of tradition, resistance, and change* (pp. 190–205). Rutgers University Press.
- Zion-Waldoks, T. (2023). Birth of a movement: Narratives of the Haredi feminist emergence in Israel. *Israel Studies*, 28(1), 70–89.